

EL CONJUNT ARQUEOLÒGIC DE SEBES (FLIX, RIBERA D'EBRE)

M. CARME BELARTE FRANCO

Investigadora ICREA adscrita a l'ICAC

FREDERIC CERVELLÓ RODES

Secció d'Arqueologia del CERE.

Arqueòleg. Àpex, Arqueologia i Serveis Culturals

JAUME NOGUERA GUILLÉN

Secció d'Arqueologia del CERE.

Investigador Beatriu de Pinós (ICAC)

PAU OLMOS BENLLOCH

Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

INTRODUCCIÓ

La intervenció arqueològica en el jaciment protohistòric de Sebes s'emmarca en el "Projecte de recerca arqueològica sobre les estratègies d'ocupació del territori i la seva evolució a les comarques del curs inferior de l'Ebre durant la protohistòria i l'antiguitat", dirigit pel Dr. J. Sanmartí Grego (Universitat de Barcelona). En el marc d'aquest projecte s'han excavat els jaciments de la primera edat del ferro d'Aldovesta (Benifallet), Barranc de Gàfols, Barranc de Sant Antoni i les Deveses (Ginestar), Santa Madrona (Riba-roja d'Ebre) i estan en curs d'excavació els jaciments ibèrics del Castellot de la Roca Roja (Benifallet) i del Castellet de Banyoles (Tivissa). Un dels objectius d'aquest projecte de llarga durada és el coneixement dels models de distribució del poblament en aquest territori durant els diferents períodes històrics. Per tant, per lògica de la recerca, calia excavar jaciments datats durant l'ibèric final, un dels períodes menys coneguts en el curs inferior de l'Ebre, així com incidir en el món funerari ibèric. Amb aquests objectius es va plantejar la intervenció en el jaciment objecte d'aquest article, tot i que, com es veurà, els resultats no sempre han permès aprofundir en el període cronològic esmentat.

Antecedents de la recerca

La primera notícia de l'existència del jaciment arqueològic de Sebes és de R. Pita (1950, 4), el qual, després d'una campanya de prospeccions realitzada l'any 1949, va recuperar ceràmica a mà *posthallstattica* i ceràmica ibèrica a torn.

El jaciment fou redescobert per M. Sanz (1973-1974, 21-22), el qual denunciava que aquest era excavat per furtius, i que les restes materials d'època ibèrica que s'havien documentat podrien datar-se al voltant del segle IV aC.

Anys després, M. Genera (1982) va proposar dues zones de diferent cronologia en el mateix jaciment. Una zona situada en el turó, on s'ubicaria un assentament preibèric, identificat a partir de l'abundància de ceràmiques a mà que mostraven un cert arcaisme segons el gruix de les seves parets; i una altra zona, en el vessant oriental de l'esmentat turó, ocupat durant època ibèrica.

C. Garola (1984-1985 i 1985) va atribuir uns fragments de campaniana C a les fases d'ocupació més modernes, potser relacionades amb la presència de materials romans a la part baixa, prop del riu, mentre que atorgava una cronologia entre el segle V i IV aC per a la zona contigua al turó de Sebes, tot i que mencionava la presència de campaniana B en aquest mateix sector.

RESULTATS

El jaciment arqueològic de Sebes

Les intervencions arqueològiques en el jaciment de Sebes es van iniciar amb el propòsit de conèixer un assentament datat dels segles II-I aC, tal i com suggerien els fragments de ceràmica campaniana A i B recuperats en superfície. A més, era segur que ens trobàvem davant d'un hàbitat amb estructures conservades, ja que eren visibles unes quantes filades de murs de pedra. També semblava relativament petit, entorn dels 1.000 m², de manera que es podia excavar en poques campanyes. El jaciment es localitza al costat de la Reserva Natural de Fauna Salvatge de Sebes i Meandre de Flix, de forma que des d'un primer moment es va considerar l'oportunitat d'integrar les restes arqueològiques dins de l'àrea natural. Finalment, cal esmentar que prop del jaciment arqueològic es troben les instal·lacions de La Cloratita, una antiga fàbrica d'explosius que, d'ençà el seu abandó un cop finalitzada la Guerra Civil, està en un avançat estat de degradació. Entre els anys 2005 i 2007 s'han realitzat quatre campanyes d'excavació (Belarte, Noguera, 2008), dirigides per investigadors de la Universitat de Barcelona i de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Els treballs s'han finançat gràcies al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca i l'Ajuntament de Flix. Igualment, hem de destacar la col·laboració de l'Associació Cultural La Cana i del Grup de Natura Freixe.

El jaciment de Sebes es localitza a la partida del mateix nom, a uns tres quilòmetres al nord-oest de la població de Flix, tot just a la dreta de l'aigua-barreig del barranc de Sant Joan, a la riba esquerra del riu Ebre (fig. 1). Aquest

barranc és la via de pas natural cap a les terres de ponent, com ho demostra la superposició del traçat de l'actual carretera fins a Maials. El jaciment ocupa una terrassa fluvial situada en el costat dret del barranc. Aquesta plataforma està constituïda per dos elements topogràfics clarament diferenciats: un terreny pla, a uns 33 metres sobre el riu Ebre i d'una longitud de 175 metres, i un petit turó a uns 55 metres d'alçària sobre el riu i d'uns 75 metres de longitud i una amplada d'uns 40 metres, que tanca la plataforma pel nord-oest (fig. 1).

Quant al poblament de la primera edat del ferro d'aquesta zona de l'Ebre, cal ressaltar que a uns sis quilòmetres riu amunt es localitza la necròpolis de Santa Madrona (Belarte et al., 2005; Belarte, Noguera, 2007). A uns tres quilòmetres al nord-est, sobre un turó que controla el curs inferior del barranc de Sant Joan, recentment s'ha identificat el jaciment de la Vallfenosa, suposadament contemporani (Carta Arqueològica, 2003). I a uns quatre quilòmetres a l'est es localitza la necròpolis dels Castellons de Flix, encara inèdita (Noguera 2002, 22).

El poblament ibèric també està ben documentat, ja que a poc més d'un quilòmetre, a l'altra banda del riu Ebre, se situa la talaia ibèrica del barranc del Mosselló (Rams et al., 2000; Pérez et al., 2002). Podem parlar d'una certa continuïtat del poblament protohistòric, ja que durant el període ibèric segueixen ocupats els poblat de Santa Madrona (Riba-roja) (Belarte, Noguera, 2007), i els Castellons (Flix) (Genera et al., 2005) (fig. 2).

Com ja hem comentat, la configuració topogràfica del jaciment de Sebes està determinada per una terrassa fluvial sobre la qual s'aixeca un petit turó de suaus vessants. Aquest turó actualment és una fita utilitzada en el cadastre

Fig. 1. Vista general del conjunt arqueològic de Sebes (Flix)

municipal per delimitar parcel·les. Durant les quatre campanyes d'excavació han estat identificats i parcialment excavats un poblat i una necròpolis de la primera edat del ferro. La ubicació estratègica de l'indret es posa de manifest en el fet que aquest lloc també va ser ocupat durant la batalla de l'Ebre de 1938, i potser fins i tot en època medieval.

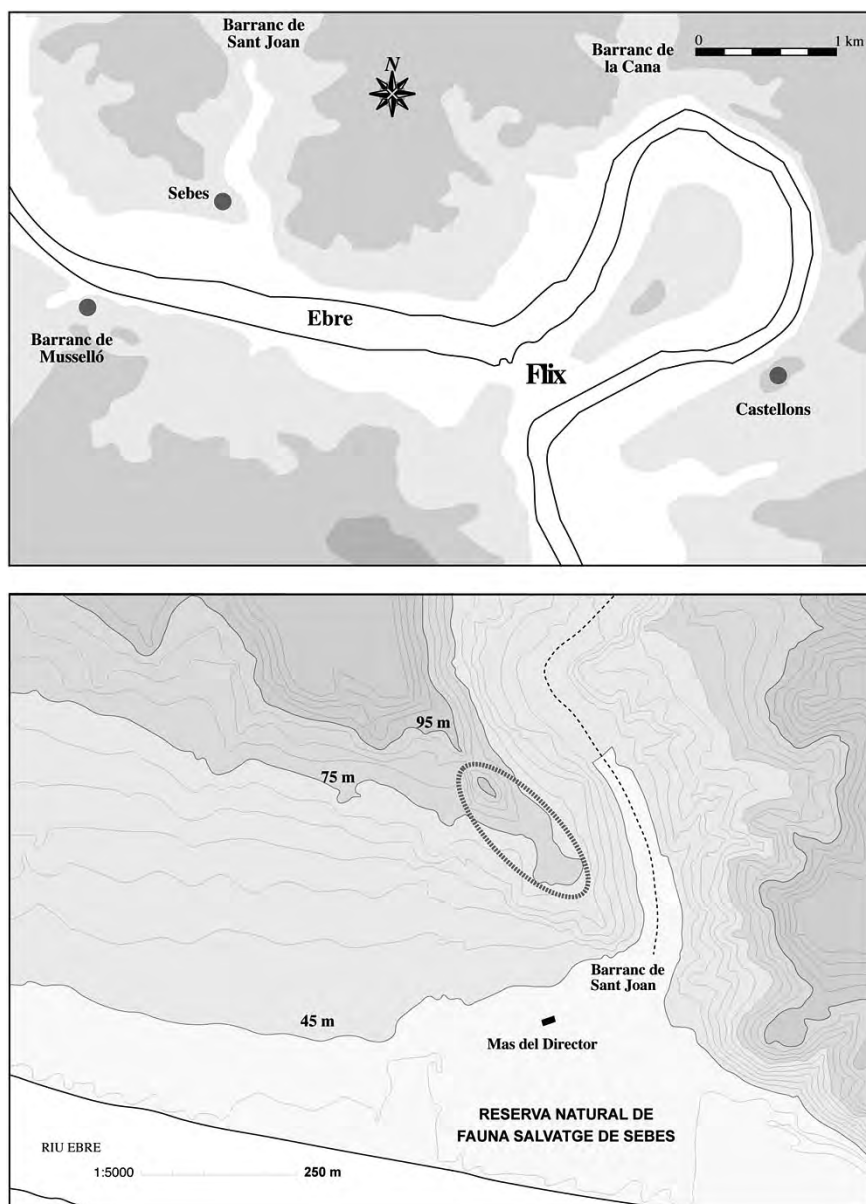

Fig. 2. Poblament protohistòric en el terme municipal de Flix i situació del jaciment de Sebes a la desembocadura del barranc de Sant Joan

Les restes de la batalla de l'Ebre de 1938

Les darreres tropes republicanes que van combatre a la batalla de l'Ebre es van retirar pel pont de ferro de Flix, que tot seguit va ser destruït. A més, la carretera fins a Maials era una de les rutes de proveïment més importants. Per tant, és lògic que la posició de Sebes fos fortificada. La duresa dels combats en aquesta zona queda confirmada per la troballa de gran quantitat de fragments de metralla d'obusos i projectils de tot tipus.

Les restes dels atrinxeraments que fins aquest moment hem pogut determinar es corresponen a dos sectors diferenciats: una línia de trinxeres, amb pous de tirador i nius de metralladores, situada a l'extrem sud-oest de la terrassa fluvial, que flanqueja l'accés al barranc de Sant Joan, i una posició defensiva situada en el turó. Aquesta posició està formada per una trinxera que recorre el seu vessant meridional, també dotada de nius de metralladores, i per una trinxera de servei que dona accés a un petit refugi excavat a la roca, situat en el vessant septentrional. Com podem suposar, la construcció d'aquestes trinxeres i del refugi van provocar la destrucció de part del poblat de la primera edat del ferro (fig. 3).

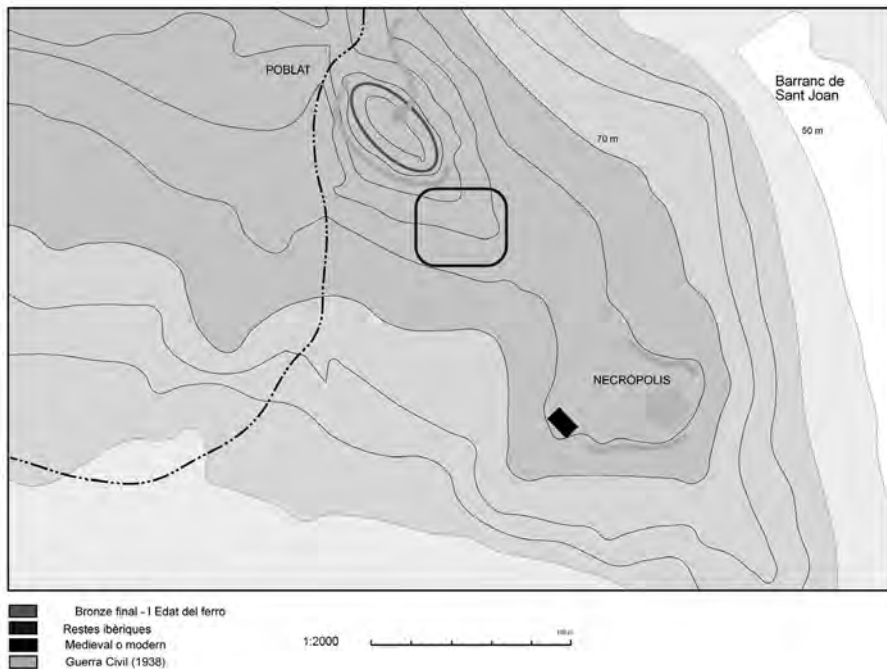

Fig. 3. Esquema topogràfic amb indicació de les estructures identificades al turó de Sebes

L'edifici rectangular medieval

A l'extrem meridional de la terrassa, a uns 140 metres al sud-oest del turó, es localitza un edifici gairebé rectangular, d'uns 10 per 7 metres, construït amb murs d'una amplada constant de 60 cm, fets amb pedres petites sense escairar. La distribució interna sembla configurada per dues estances adossades d'un 6 m² cadascuna, situades en el costat oest, una de les quals, amb restes d'un enllosat de pedra, que donen a un gran espai de gairebé 50 m². Gairebé en el centre es conserva una gran pedra calcària, de mig metre de llargada i ben escairada, amb un forat, per la qual cosa pensem que es tracta d'una zona de treball situada en un pati obert (fig. 4).

Malauradament aquest edifici està excavat d'antic, i no es conserva cap material moble, de manera que no hem pogut determinar-ne la cronologia. En tot cas, per les seves dimensions i per les característiques constructives podria tractar-se d'una ocupació d'època medieval, o posterior. Fins aquest moment, l'únic indici material el proporciona una moneda recuperada en superfície a una distància d'uns 10 metres. Es tracta d'un diner de billó, d'època medieval, en estudi pel Gabinet Numismàtic de Catalunya.

Fig. 4. Estructura treballada de pedra de l'edifici rectangular medieval

L'assentament ibèric

Abans de la nostra intervenció, en el vessant sud-est del turó eren visibles nombroses alineacions de pedres, sovint formant angles, les quals sens dubte calia atribuir a murs d'habitacions (fig. 3). En aquest sector, en la transició entre el turó i la plataforma fluvial, en una extensió aproximada d'uns 1.000 m², en superfície hi havia molts fragments ceràmics de grans contenidors ibèrics, tenalles i àmfores, però cap fragment amb forma. Sens dubte es tracta de remocions incontrolades amb una selecció posterior de les vores, nanses o bases, i que havien posat al descobert murs d'època ibèrica. Durant la campanya de 2007 es va realitzar una primera intervenció arqueològica, per tal de determinar la cronologia i les característiques d'aquesta ocupació, però els nivells excavats fins aquest moment no han aportat materials que permetin afinar la cronologia dins el període ibèric. La intervenció realitzada en aquesta zona es va limitar a la neteja i excavació de l'estructura que era més visible, de manera que es delimita una estança de 35 m². En qualsevol cas, la documentació roman encara en estudi.

La necròpolis de la primera edat del ferro

Durant els treballs de prospecció preliminar en el límit oest de la terrassa fluvial es van identificar una concentració de petits fragments d'ossos cremats. Aquestes restes es recuperaven al costat d'un camí d'accés des del barranc de Sant Joan, per on també desguassava l'aigua de pluja, de manera que l'erosió havia posat al descobert unes quantes pedres amb una posició que suggeria que podien formar part d'estructures tumulars. Per tant, durant la campanya de 2005 es va realitzar la primera intervenció arqueològica sobre la necròpolis, per tal de datar-la i conèixer les seves característiques.

Es van identificar quatre estructures de forma circular. La sepultura 1, situada més a l'oest, està lleugerament separada de les altres tres, i és la més ben conservada. Les sepultures 2, 3 i 4 estan molt juntes i pitjor conservades, fins al punt que la sepultura 2 sembla construïda sobre la sepultura 3, a la qual sembla faltar-li la corona interna, mentre que la sepultura 4 sembla construïda posteriorment, de manera que va destruir l'extrem sud-oest de la sepultura 2 (fig. 5). En aquesta campanya únicament va ser excavada la sepultura 1, formada per dues anelles concèntriques: la interior, formada per vuit grans pedres, i l'exterior, formada per pedres més petites col·locades a una cota inferior, entre uns 10 i 15 cm. En el centre es va documentar un pedruscall sense cap disposició concreta, però clarament d'origen antròpic i intencionat. La seva excavació va proporcionar 6 ascles de sílex, 5 petits fragments d'ossos calcinats, i 26 fragments de braçalets i cintes de bronze de secció plana. Una vegada retirat aquest amuntegament de pedres, va aparèixer una gran llosa plana de 30 cm de llargada màxima, uns 22 cm d'amplada i uns 6 cm de gruix. Tot seguit, a uns 15 cm, va aparèixer una pedra plana de 14 cm de diàmetre, retallada artificialment per convertir-la en la tapadora de l'urna localitzada immediatament a sota.

Fig. 5. 1) Planta de les sepultures 1, 2, 3 i 4; 2) Secció de la sepultura 1

L'urna va ser excavada en el laboratori d'arqueologia de la Universitat de Barcelona, on es va determinar que les restes humanes es concentraven en el fons de l'urna. En el procés es va observar que el vas cinerari estava intacte, únicament s'havia esclafat sobre ell mateix, de manera que l'enterrament estava perfectament segellat. L'estudi paleoantropològic (Fadrique, Malgosa, 2006) va identificar la presència d'un únic individu a partir de l'anàlisi de 478,24 grams de restes òssies, dels quals un 54% es van poder determinar.

La forma i la decoració d'aquesta urna es correspon a molts dels exemplars de les properes necròpolis del Molar (Castro, 1994), de la Tosseta (Vilaseca, 1956) o de Santa Madrona (Belarte, Noguera, 2007, 43-49). Aquests jaciments es daten entre finals de segle VIII fins a inicis de segle VI aC, però amb les fases d'utilització més importants centrades en el segle VII aC.

Encara és aviat per determinar el ritual funerari, però el fet d'haver documentat intactes els diferents elements de la tomba (urna, tapadora, llosa plana, túmul circular i cobriment de pedres), ens permet fer algunes reflexions. Així, en principi sembla que no disposava de cap mena de senyalització vertical, o si més no aquest seria l'únic element que no s'ha conservat. Per una altra banda, és suggerent la identificació de sílex, bronzes i ossos en el cobriment de la tomba. Sembla com si, una vegada enterrada i tapada l'urna, s'hagués realitzat un ritual específic, el qual va tenir com a conseqüència la deposició d'aquests elements.

En darrera instància, cal dir que les campanyes d'excavació efectuades durant 2007 i 2008 ens han permès certificar una gran densitat d'enterraments, ja que hem pogut documentar un total de 22 estructures funeràries, la informació de les quals roman encara en estudi.

El poblat de la primera edat del ferro

Es tracta d'una elevació situada a uns 55 metres sobre el riu i a uns 22 metres sobre la terrassa fluvial. La part superior és gairebé plana, amb uns 35 metres de llargada i una amplada màxima d'uns 15 metres. Els vessants nord, sud i nord-oest són abruptes, mentre que el vessant sud-est, en direcció a la plataforma on se situa la necròpolis, és menys pronunciat (fig. 6). Quant als murs, diversos trams eren especialment visibles a la part superior i en el vessant septentrional.

La intervenció arqueològica s'ha centrat en la neteja del jaciment, topografia, identificació i registre d'estructures, i finalment en l'excavació d'un nombre limitat de sectors, especialment en el vessant nord: la zona 2 (Belarte, Noguera, 2008, 139) (fig. 7).

A la part més elevada i plana del turó (zona 1) hem pogut constatar que els nivells conservats tenen poca potència, ja que la roca natural aflora per diversos punts. Igualment, alguns indrets ja havien estat excavats amb anterioritat, de manera que quedaven al descobert, de forma total o parcial, diverses habitacions i estructures. Hem pogut identificar el mur que separa la zona 1

Fig. 6. Vista general del turó de Sebes, amb la indicació de les diferents zones intervingudes

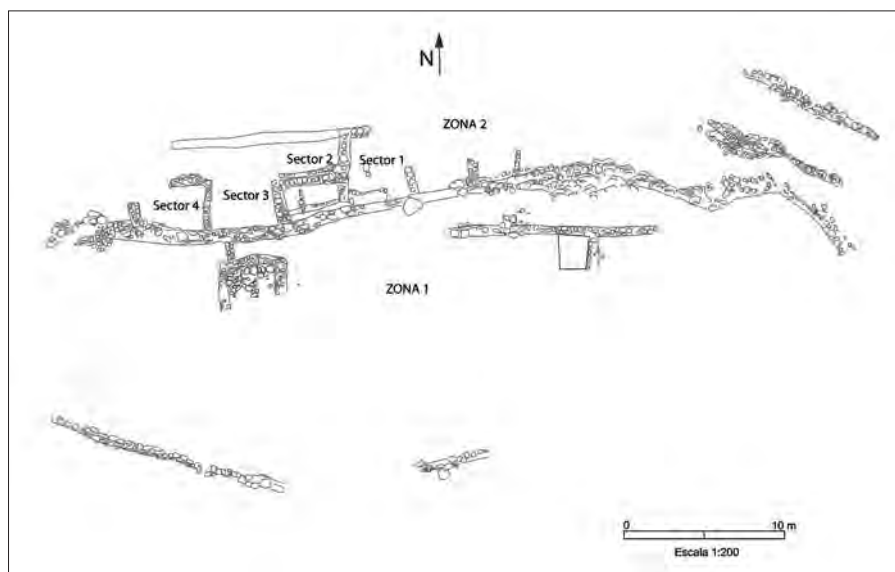

Fig. 7. Planta general de les estructures del poblat del primer ferro de Sebes

de la zona 2. Es tracta d'un mur d'uns 40/50 cm d'amplada i una longitud de 50 metres, i que va des de l'extrem nord-oest fins a l'extrem sud-oest del turó. En tots dos costats s'ha pogut observar com el mur gira en direcció sud, tot adaptant-se a la topografia del terreny, de manera que pensem que aquest mur envoltava completament la part superior del turó, tot i que l'erosió l'ha fet desaparèixer en el costat sud. A part d'aquesta paret, n'hem identificat d'altres que ens han permès delimitar quatre sectors: el sector 1 és una estructura gairebé rectangular de 3 metres de llargada i 2 metres d'amplada, on es conserven les restes del paviment, format per lloses planes de pedra; el sector 2 és un carrer que devia servir per recórrer longitudinalment la part superior del poblat, així com per accedir a les habitacions situades en el vessant nord; el sector 3 ha estat identificat a partir d'excavacions anteriors a la nostra intervenció, on es va realitzar un sondeig perfectament rectangular; finalment, el sector 4 correspon a les restes d'un recinte, també afectat per excavacions antigues, que ocupa el sector més meridional dels identificats a la zona més elevada del turó.

La zona 2 ocupa el vessant nord del turó. La neteja preliminar va deixar entreveure l'existència de murs transversals que sortien en direcció nord des del mur perimetral. Al l'extrem occidental (sectors 1 a 5) els nivells d'ocupació s'han conservat relativament bé, mentre que a l'extrem oriental (sectors 6 a 8) gairebé han desaparegut completament.

En qualsevol cas, tots els recintes estan més ben conservats a tocar del mur del perímetre intern, mentre que l'estat de conservació és pitjor a tocar del mur que configura el perímetre extern, evidentment a causa de l'erosió provocada pel fort pendent. A l'enderroc del sector 1 es van recuperar ceràmiques a mà i fragments informes de ceràmica a torn fenícia, presumiblement àmfores sudpeninsulars del segle VII. En aquesta estança es va identificar una banqueta de 246 cm de llarg, una amplada de 54 cm i una alçada mínima de 48 cm (fig. 8). El paviment d'aquest sector es va construir directament sobre el nivell d'argiles naturals amb terra dura i compacta, associat a aquest paviment es va identificar una llar de terra vermellosa endurida pel foc, amb una preparació de còdols. En aquest àmbit s'han recuperat abundants restes de fauna. L'anàlisi paleontològica (Sanz, Daura, 2006) s'ha realitzat sobre un conjunt de 181 restes, format majoritàriament per vertebrats de talla mitjana. El nombre mínim d'individus és de 22, amb diferents espècies identificades, significatives pel seu diferent aportament càrnic. El grup més nombrós són els ovicaprins (104 restes corresponents a un nombre mínim de 8 individus), seguit dels lepòrids (10 restes de 6 conills o llebres), dels bòvids (6 restes, 3 individus), porcs (3 restes de 3 individus domèstics o salvatges) i una falange primera de cérvol.

El sector 2 és separat en dos àmbits, per dos murs paral·lels (fig. 9). Un d'aquests àmbits tenia una banqueta de 210 cm de llargada i d'uns 30 cm d'amplada, a més de restes de toves procedents de l'enderroc. El sector 3 presenta una disposició semblant a la del recinte anterior, ja que un cop retirat el nivell d'enderroc es va identificar una banqueta construïda amb pedres, a la qual

Fig. 8. Detall del sector 1 de la zona 2 on s'aprecia l'alçària conservada i la banqueta

Fig. 9. Vista superior del sector 2 de la zona 2, amb el mur de separació dels dos àmbits

s'associa un nivell d'ús i una llar sense preparació. El sector 4 es troba força erosionat per l'erosió del turó, però novament podria tenir una construcció similar, ja que per sota de l'enderroc va aparèixer el paviment de terra argilosa, amb nòduls de calç blancs i lloses planes, al centre del qual se situa una llar de forma ovalada. A la part oriental d'aquesta zona 1 s'han pogut identificar tres sectors més, els quals es troben força malmesos, sense que es recuperi el mur de tancament, i únicament ha estat possible identificar la paret mitgera que serviria de separació entre aquestes estances.

Com hem esmentat, aquesta seria la zona on les estructures presenten un millor estat de conservació. Durant la nostra intervenció vam procedir també a delimitar la resta de vessant del turó, per tal de poder identificar noves restes constructives. Així, al vessant meridional del turó únicament ha estat possible identificar algun tram del mur de tancament perimetral del poblat, força afectat per la trinxera de la guerra civil que recorre la base del turó en tota la seva longitud. El sondeig realitzat en aquesta zona va ser totalment estèril, ja que no va permetre documentar cap evidència arqueològica, amb la qual cosa cal concloure que els nivells arqueològics situats en el vessant meridional del turó gairebé han desaparegut. Al vessant oriental del turó s'han pogut identificar tres grans murs que discorren més o menys paral·lels, i que probablement responien a una funció de contrafort i defensiva, per impedir l'accés des de la zona on el vessant és més suau. En darrer lloc, el costat occidental del turó és el que ha sofert més l'erosió, sense que hagi estat possible identificar cap estructura constructiva, ja que és en aquest sector on arrenca la trinxera construïda durant la batalla de l'Ebre de 1938.

Amb la informació actualment disponible, podem concloure que el poblat de Sebes correspon a un model urbanístic mixt entre els assentaments d'erola i els assentaments de vessant, amb una sèrie de murs concèntrics que ocupen tant el cim o erola del turó com els seus vessants, tot adaptant-se a la topografia, amb una densa ocupació de l'espai. A la part superior probablement es localitzaven els edificis amb un acabat més acurat, tal i com suggereix la identificació d'enllosats de pedra en dos dels edificis, acabat que no s'ha documentat en cap dels sectors excavats a la zona 2. Potser aquesta àrea estava destinada a edificis de caràcter col·lectiu o amb una funció específica, com ara la de magatzem, que requeria un major aïllament.

Els murs perimetrals del poblat tenen unes grans dimensions, són molt potents i adopten una forma de talús, potser no tant per qüestions defensives com per sostenir la pressió dels recintes situats sobre terrasses artificials. Malgrat tot, també cal concloure que aquest hàbitat va ser bastit amb preocupacions defensives o de prestigi, ja que a uns pocs metres hi ha una gran plataforma plana molt més apta i còmoda per tal de bastir un assentament, precisament el lloc on posteriorment es va situar un hàbitat ibèric, el qual sens dubte devia aprofitar moltes de les pedres del poblat de la primera edat del ferro.

CONCLUSIONS

El jaciment de Sebes ocupa una terrassa fluvial sobre l'Ebre, en un indret estratègic, amb diferents ocupacions. Les intervencions arqueològiques dels anys 2005 i 2006 s'han centrat en l'excavació del poblat i d'una sepultura de la necròpolis de la primera edat del ferro.

El poblat del primer ferro de Sebes és un petit hàbitat fortificat del segle VII aC, abandonat durant la primera meitat del segle VI aC. Presenta una única fase d'ocupació, encara que dins d'aquesta fase es poden detectar algunes reformes arquitectòniques, com ara tapiats de portes i reforços de murs. Aquest assentament estava ocupat per una població reduïda, ja que si fem extensiva la planta parcial identificada a la totalitat de la superfície ocupada pel poblat, ens resulten uns 20 o 30 recintes d'habitació, amb la qual cosa podem calcular, de forma molt aproximada, una població entre uns 80 i 150 individus. La seva situació, tot controlant l'aiguabarreig del barranc de Sant Joan a l'Ebre, la via principal cap a les terres de ponent, suggereix el control de les comunicacions i dels recursos que s'hi desplaçaven. Les minses dades de què disposem suggereixen una economia en la qual la ramaderia tenia un pes significatiu, tot i que cal pensar que la pesca, la caça i la recol·lecció també devien ser importants. Cal suposar que es devia desenvolupar també algun tipus d'activitat agrícola, probablement agricultura d'artiga; de moment, en relació amb aquesta activitat només s'ha documentat algun fragment de molí de vaivé en nivells d'enderroc.

Finalment cal ressaltar que, excepcionalment, hem localitzat la necròpolis contemporània, ben conservada i actualment en curs d'excavació, de manera que la continuació dels treballs permetrà aprofundir sobre importants qüestions de caire social i econòmic de les poblacions protohistòriques del curs inferior de l'Ebre.

BIBLIOGRAFIA

BELARTE, C.; NOGUERA, J. (2007): "La necròpolis de Santa Madrona (Ribarroja, Ribera d'Ebre)", *Hic et Nunc* 2, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.

BELARTE, C.; NOGUERA, J. (2008): "Els jaciments protohistòrics de Santa Madrona (Ribarroja) i Sebes (Flix), Ribera d'Ebre", *Tribuna d'Arqueologia* 2006-2007, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, p. 127-147.

BELARTE, C.; MIÑARRO, M.; NOGUERA, J.; ROS, A. (2005): "La necròpolis de Santa Madrona (Ribarroja, Ribera d'Ebre)", *Món Ibèric al Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 2, p. 1027-1040.

CARTA ARQUEOLÒGICA (2003): *Ribera d'Ebre*. Arxiu d'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Servei d'Arqueologia.

CASTRO MARTÍNEZ, P.V. (1994): *La sociedad de los Campos de Urnas en el nordeste de la Península Ibérica. La necrópolis de El Calvari (El Molar, Priorat, Tarragona)*. BAR International Series, 592, Oxford.

FADRIQUE, T.; MALGOSA, A. (2006): *Informe antropològic de les unitats funeràries procedents de les necròpolis de cremació de Santa Madrona i Sebes (Ribera d'Ebre)*. Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya.

GAROLA, C. (1984-85): "Sebes (Flix, Ribera d'Ebre)". *Butlletí Arqueològic de Tarragona* 6 i 7, època V, p. 255-275.

GAROLA, C. (1985): "Sebes (Flix, Ribera d'Ebre)". Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre. *Miscel·lània* 2: 21-28.

GENERA, M. (1982): "Inventari arqueològic de la Ribera d'Ebre". *Fonaments* 3: 47-134.

GENERA, M.; GÓMEZ, A.; JORNET, M.; PÉREZ, J.; RODRÍGUEZ, I.; SANT, L. (2005): "L'establiment dels Castellons (Flix, la Ribera d'Ebre). Resultats preliminars de les recerques 2000-2003", *Món Ibèric al Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. I, p. 645-654.

NOGUERA, J. (2000): "Característiques dels poblats ibèrics fortificats en el curs inferior de l'Ebre". Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre. *Ilercavonia* 1: 25-51.

NOGUERA, J. (2002): *Ibers a l'Ebre*. X Premi d'Assaig Artur Bladé Desumvila. Col·lecció Daliner, núm. 3. Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, Flix.

OLMOS, P.; MONTANERO, D. (2006): "El poblat de la primera edat del ferro (segles VIII-VI aC) de Sebes i el seu entorn ambiental durant la protohistòria". *Butlletí del Grup de Natura Freixe. Aljub* 14: 16-18.

PÉREZ, J. M.; RAMS, P.; JORNET, M. (2002): "La talaia del nucli ibèric del barranc del Mosselló (Flix, Ribera d'Ebre)", I Jornades d'Arqueologia. *Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació*. Tivissa 2001. Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre. *Ilercavonia* 3: 149-158.

PITA, R. (1950): "Sobre la localización de Octogesa en Riba-roja". *Butlletí Arqueològic de Tarragona* 50, època IV, p. 3-9.

RAMS, P.; PÉREZ, J.M.; JORNET, J.M. (2000): "Intervenció arqueològica al barranc de Moselló (Flix)". Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre. *Miscel·lània*, 14: 147-176.

SANZ, M. (1973-74): "Población ibérica del valle del Ebro". *Butlletí Arqueològic de Tarragona*, p. 11-22.

SANZ, M.; DAURA, J. (2006): *Estudi tafonòmic i paleontològic de la fauna del jaciment de Sebes (Flix, Ribera d'Ebre)*. *Campanya arqueològica 2005*. Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya.

VILASECA, S. (1956): "El campo de urnas de la Tosseta (Guiamets)", *IV Congreso Internacional de Prehistoria y Protohistoria*, Madrid, 1954, p. 841-856.